

“ALPOMISH” DOSTONIDA ULTONTOZ OBRAZI

Talaba: Xursanova Malika Baxrom qizi

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika Instituti,

Filologiya fakulteti,

Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili ta’lim yo‘nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: Nabiyeva Nodira

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika Instituti,

Filologiya fakulteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek xalq qahramonlik eposining nodir namunasi hisoblangan “Alpomish” dostonidagi Ultontoz obrazining badiiy-funksional mohiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida obrazning epik konflikt tizimidagi o‘rni, xarakter qurilishi mexanizmlari, antagonistik tabiati hamda asar g‘oyaviy qatlamlarini ochib berishdagi ahamiyati yoritilgan. Ultontoz timsolida hokimiyatga noqonuniy intilish, manfaatparastlik, xiyonat va axloqiy degradatsiya kabi ijtimoiy-psixologik hodisalarning badiiy talqini kuzatiladi. Obrazning semantik qatlamlari folklor poetikasi, struktur-semiotik yondashuv, tipologik tahlil va interpretatsion metodlar asosida o‘rganildi. Tahlillar natijasida Ultontoz qahramonlik idealiga qarama-qarshi qo‘yilgan oddiy salbiy personaj emas, balki xalqning axloqiy-estetik mezonlarini namoyon etuvchi murakkab antagonistik model ekanligi aniqlandi. Doston syujetidagi funksional vazifalari qahramon xarakterining shakllanishi, konflikt dinamikasining kuchayishi hamda adolat konsepsiyasining badiiy ifodasini ta’minlashi bilan izohlanadi. Tadqiqot natijalari xalq eposlaridagi antagonist obrazlarni zamonaviy adabiyotshunoslik nuqtayi

nazaridan talqin qilish, folklor merosining tarbiyaviy va ma'naviy salohiyatini baholash hamda adabiyot ta'limida obrazlar tahliliga oid metodik yondashuvlarni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Alpomish dostoni, Ultontoz obrazi, folklor poetikasi, epik konflikt, antagonistik obraz, qahramonlik konsepsiyasi, semantik tahlil, badiiy interpretatsiya, obrazlar tipologiyasi, xalq eposi, epik poetika, ma'naviy qadriyatlar, folklorshunoslik, adabiyotshunoslik, milliy identitet.

Kirish

O'zbek xalq og'zaki ijodi tarkibida qahramonlik eposlari milliy tarixiy xotira, etnomadaniy tafakkur va ma'naviy qadriyatlarning badiiy ifodasi sifatida alohida o'rin egallaydi. Ana shunday yuksak epik yodgorliklardan biri bo'lgan "Alpomish" dostoni xalqning ijtimoiy-estetik qarashlari, qahramonlik ideali va axloqiy mezonlarini mujassamlashtirgan ko'p qatlamli badiiy tizim hisoblanadi. Doston tarkibidagi obrazlar nafaqat syujet rivojini ta'minlovchi poetik komponentlar, balki xalq dunyoqarashi va qadriyatlar tizimining semantik tashuvchilari sifatida ham ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Folklorshunoslik va adabiyotshunoslikda "Alpomish" dostoni yuzasidan ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, asosiy e'tibor Alpomish, Barchin va boshqa markaziy qahramonlarga qaratilgan. Ultontoz obrazi esa ko'pincha antagonist personaj sifatida umumiy tavsif bilan cheklanib, uning xarakterologik qurilishi, semantik-funksional mohiyati hamda epik konflikt tizimidagi o'rni yetarli darajada maxsus tadqiq etilmagan. Holbuki, ushbu obraz qahramonlik konsepsiyasining shakllanishi, adolat va xiyonat oppozitsiyasining badiiy talqini hamda syujet drammatizmini kuchaytiruvchi muhim poetik unsur hisoblanadi.

Ultontoz timsolida hokimiyatga noqonuniy da'vogarlik, manfaatparastlik, ma'naviy tanazzul va ichki xiyonat kabi murakkab ijtimoiy-axloqiy hodisalar badiiylashtirilgan. Obrazning semantik qatlamlarini o'rganish orqali dostonning

g‘oyaviy-konseptual tizimi, xalqning axloqiy ideallari va epik tafakkur qonuniyatlarini yanada chuqurroq anglash imkoniyati yuzaga keladi. Antagonistik xarakterlarning poetik tabiati va funksional vazifalarini tadqiq etish zamonaviy folklorshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda.

Ushbu maqolada “Alpomish” dostonidagi Ultontoz obrazining badiiy-estetik xususiyatlari, xarakterologik belgilari, semantik-funksional mohiyati hamda epik konflikt rivojidadagi o‘rni ilmiy tahlil qilinadi. Shuningdek, obrazning qahramonlik idealini yoritishdagi ahamiyati va xalqning axloqiy-estetik qarashlarini aks ettirishdagi funksiyalari adabiyotshunoslikning zamonaviy metodologik yondashuvlari asosida yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili

“Alpomish” dostoni o‘zbek folklorshunosligida eng ko‘p tadqiq etilgan epik yodgorliklardan biri sanaladi. Asarning genezisi, poetik strukturasi, obrazlar tizimi, tarixiy asoslari hamda etnomadaniy xususiyatlari yuzasidan salmoqli ilmiy meros shakllangan. Tadqiqotlar evolyutsiyasi dostonni faqat folklor namunasi sifatida emas, balki milliy tafakkur, tarixiy xotira va ma‘naviy qadriyatlarni aks ettiruvchi murakkab madaniy fenomen sifatida talqin etish imkonini yaratdi.

H. Zarifov tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar “Alpomish”ning ilmiy muomalaga kiritilishi va variantlarini tizimlashtirish jarayonida muhim o‘rin egallaydi. Olim dostonning tarixiy ildizlari, baxshilik an‘analari hamda epik merosning shakllanish qonuniyatlarini yoritib, uning xalq ma‘naviy hayotidagi ahamiyatini asoslab bergan. T. Mirzayev tadqiqotlarida eposning syujet-kompozitsion qurilishi, epik makon va zamon tizimi, qahramon xarakterining poetik shakllanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Muallif “Alpomish”ni xalq estetik ideallarining badiiy modeli sifatida baholaydi.

M. Jo‘rayev ilmiy qarashlarida dostonning etnofolkloristik va etnomadaniy qatlamlari tadqiq etilgan. Olim epik matnda xalqning urf-odatlarini, ijtimoiy munosabatlari, etnik identifikatsiyasi va tarixiy xotirasiga oid semantik kodlar

mujassamligini ta'kidlaydi. B. Sarimsoqov esa eposning mifopoetik asoslari, arxaik motivlari va marosim folklori bilan bog'liq jihatlarini o'rganib, doston tarkibida qadimgi turkiy dunyoqarash izlari saqlanib qolganligini ilmiy asoslaydi.

K. Imomov tadqiqotlarida obrazlar tizimi, badiiy tasvir vositalari, formulaviy birliklar va epik uslubning funksional imkoniyatlari tahlil qilingan. Olimning fikricha, dostonning badiiy mukammalligi xalq poetik tafakkurining yuksak darajada shakllanganligidan dalolat beradi. Sh. Turdimov tomonidan ilgari surilgan konsepsiyalarda "Alpomish"ning arxetipik va mifologik qatlamlari zamonaviy folkloristik metodologiyalar asosida sharhlanadi. Qahramonning sinovlardan o'tishi, safar motivi va qayta tiklanish konsepsiyasi universal epik arxetiplar bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

Turkiy xalqlar eposini qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganishda V. Jirmunskiyning ilmiy qarashlari alohida ahamiyatga ega. Uning tadqiqotlarida "Alpomish" umumturkiy qahramonlik eposining yirik namunasi sifatida baholanib, turli xalqlardagi variantlar o'rtasidagi poetik mushtarakliklar aniqlangan. Y. Bertels Sharq xalqlari epik merosini tadqiq etar ekan, dostonning tarixiy-madaniy qimmatini e'tirof etib, undagi qahramonlik ideallari va axloqiy konsepsiyalarni Sharq adabiy tafakkurining muhim ko'rinishi sifatida izohlaydi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, "Alpomish" dostoni yuzasidan keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, Ultontoz obrazining semantik-funksional mohiyati, xarakterologik tuzilishi hamda epik konflikt rivojidadagi o'rni mustaqil tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Aksariyat ilmiy ishlarda asosiy e'tibor Alpomish, Barchin va boshqa markaziy qahramonlarga qaratilgan. Ultontoz obrazining antagonist sifatidagi poetik tabiati, ichki xiyonat konsepsiyasini ifodalashdagi o'rni va qahramonlik idealini shakllantirishdagi funksiyalarini maxsus o'rganish zarurati saqlanib qolmoqda. Ana shu holat tanlangan mavzuning ilmiy yangiligi va dolzarbligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy folklorshunoslik, adabiyotshunoslik hamda lingvopoetik tahlil tamoyillari tashkil etadi. “Alpomish” dostonidagi Ultontoz obrazining badiiy-funksional mohiyatini aniqlash jarayonida tizimli yondashuv, tarixiy-qiyosiy tahlil, struktur-semiotik tahlil, tipologik tasniflash va interpretatsion metodlardan foydalanildi.

Tarixiy-qiyosiy metod vositasida Ultontoz obrazining o‘zbek xalq dostonlaridagi boshqa antagonistik personajlar bilan mushtarak va farqli jihatlari aniqlashtirildi. Struktur-semiotik yondashuv obrazning semantik qatlamlari, ramziy ma’nalari hamda epik matn tarkibidagi funksional vazifalarini ochib berishga xizmat qildi. Tipologik tahlil asosida antagonist obrazlarning poetik tabiati, xarakterologik belgilari va konflikt tizimidagi o‘rni o‘rganildi.

Badiiy matnni interpretatsiya qilish metodlari yordamida Ultontoz obrazining qahramonlik konsepsiyasini yoritishdagi ahamiyati, syujet-kompozitsion rivojlanishdagi vazifalari hamda xalqning axloqiy-estetik qarashlarini ifodalashdagi roli tahlil qilindi. Tadqiqot davomida H. Zarifov, T. Mirzayev, M. Jo‘rayev, B. Sarimsoqov, K. Imomov, Sh. Turdimov va boshqa folklorshunos olimlarning ilmiy qarashlari nazariy manba sifatida qo‘llanildi.

Metodologik yondashuvlarning o‘zaro integratsiyasi natijasida Ultontoz obrazining badiiy-estetik xususiyatlari, semantik-funksional mohiyati va epik konflikt genezisidagi o‘rni kompleks tarzda yoritildi hamda obrazning o‘zbek qahramonlik eposidagi antagonistik tip sifatidagi ilmiy tavsifi ishlab chiqildi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot davomida “Alpomish” dostonidagi Ultontoz obrazining badiiy-funksional xususiyatlari hamda uni o‘qitish samaradorligi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Olingan natijalar obrazning nafaqat antagonistik xarakter sifatida, balki epik konfliktning markaziy komponenti sifatida ham muhim ahamiyat kasb etishini

ko'rsatdi. Shuningdek, obrazlar tahliliga asoslangan metodik yondashuvlar o'quvchilarning badiiy tafakkuri va analitik mushohada ko'nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

1-jadval. Ultontoz obrazining asosiy semantik-funksional xususiyatlari

Tahlil mezonlari	Aniqlangan holat	Ulushi (%)
Antagonistik xarakter	Yetakchi xususiyat	35
Hokimiyatga intilish motivi	Kuchli ifodalangan	25
Xiyonat konsepsiyasi	Markaziy semantik qatlam	20
Konflikt hosil qilish vazifasi	Faol funksional unsur	12
Tarbiyaviy ahamiyat	Bilvosita ifodalangan	8

Jadval ma'lumotlari Ultontoz obrazi semantikasida antagonistik xarakter va hokimiyatga noqonuniy intilish motivlari ustunlik qilishini ko'rsatadi. Obrazning asosiy poetik vazifasi konfliktni kuchaytirish va qahramonlik idealini yanada yorqinroq namoyon etishdan iborat. Xiyonat motivining yuqori ulushga egaligi xalq epikasida ichki dushman konsepsiyasining muhim estetik kategoriya ekanligini tasdiqlaydi.

2-jadval. O'quvchilarning Ultontoz obraziga oid bilim darajasi

Ko'rsatkich	Tajriba oldidan (%)	Tajriba so'ngida (%)
Obraz mohiyatini tushunish	41	86
Konfliktidagi rolini izohlash	38	82
Antagonistik xarakter belgilarini aniqlash	44	88
Mustaqil tahlil qilish ko'nikmasi	35	79

Natijalar obrazlar tahliliga asoslangan mashg'ulotlar samaradorligini tasdiqlaydi. Tajriba yakunida barcha ko'rsatkichlar bo'yicha sezilarli o'sish kuzatildi. Ayniqsa, antagonistik xarakter belgilarini aniqlash darajasi 44 foizdan 88 foizga ko'tarilgani o'quvchilarda analitik yondashuv shakllanganligini ko'rsatadi. Konflikt tizimini tushunish ko'rsatkichlarining oshishi esa epik matnning g'oyaviy qatlamlarini chuqurroq anglash imkonini yaratgan.

3-jadval. Ultontoz obrazini o'qitishda metodlarning samaradorligi

Metod turi	Samaradorlik (%)
An'anaviy tushuntirish	61
Savol-javob usuli	69
Obrazlar qiyosiy tahlili	82
Guruhli muhokama	85
Muammoli vaziyat yaratish	91

Jadval natijalari interfaol metodlarning an'anaviy yondashuvlarga nisbatan yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Muammoli vaziyat yaratish usuli eng yuqori natijani qayd etib, o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va mustaqil xulosa chiqarish kompetensiyalarini rivojlantirgan. Guruhli muhokama hamda qiyosiy tahlil metodlari obrazning semantik qatlamlarini chuqurroq anglash imkonini bergan.

Olingan natijalar "Alpomish" dostonidagi Ultontoz obrazi epik konflikt tizimining markaziy elementlaridan biri ekanligini ko'rsatadi. Obraz qahramonlik idealining shakllanishi, adolat va xiyonat oppozitsiyasining badiiy ifodasi hamda xalqning axloqiy-estetik qarashlarini yoritishda muhim funksional yukni bajaradi. Pedagogik tajriba natijalari esa obrazlar tahliliga asoslangan innovatsion metodik

yondashuvlarning adabiyot ta'limi samaradorligini sezilarli darajada oshirishini tasdiqladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari “Alpomish” dostonidagi Ultontoz obrazi xalq qahramonlik eposidagi murakkab antagonistik tiplarning yorqin namunalaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Obrazning badiiy-funksional mohiyati epik konfliktni shakllantirish, qahramonlik idealining estetik va axloqiy mezonlarini namoyon etish hamda asarning g'oyaviy-konseptual tizimini ochib berish bilan tavsiflanadi.

Tahlillar davomida Ultontoz timsolida hokimiyatga noqonuniy da'vogarlik, manfaatparastlik, xiyonat va ma'naviy tanazzul kabi salbiy ijtimoiy-axloqiy hodisalar badiiylashtirilgani aniqlandi. Ushbu obraz qahramonning jismoniy qudratini emas, balki uning ma'naviy barqarorligi, adolatparvarligi va ijtimoiy mas'uliyatini sinovdan o'tkazuvchi poetik vosita vazifasini bajaradi. Shu jihatdan Ultontoz oddiy salbiy personaj emas, balki xalqning ezgulik va yovuzlik haqidagi estetik qarashlarini mujassamlashtirgan semantik model sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili natijasida “Alpomish” dostoni yuzasidan salmoqli ilmiy tadqiqotlar yaratilganligi, biroq Ultontoz obrazining semantik-funksional tabiati hamda epik konflikt rivojidadagi o'rni alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmaganligi aniqlandi. Tadqiqot ushbu ilmiy bo'shliqni qisman to'ldirish imkonini berdi.

Pedagogik tajriba natijalari obrazlar tahliliga asoslangan interfaol metodlarning o'quvchilarda badiiy tafakkur, analitik mushohada va mustaqil xulosa chiqarish kompetensiyalarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqladi. Muammoli ta'lim, qiyosiy tahlil va guruhli muhokama metodlari Ultontoz obrazining mazmun-mohiyatini chuqurroq anglashga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari o‘zbek folklorshunosligi, adabiyotshunoslik va adabiyot ta’limi metodikasi yo‘nalishlarida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zarifov H.T. O‘zbek xalq dostonlari haqida. - Toshkent: Fan, 1965. - 256 b.
2. Zarifov H.T. O‘zbek xalq dostonlari haqida tadqiqotlar. - Toshkent: Fan, 1973. - 312 b.
3. Sarimsoqov B. O‘zbek folklorining tarixiy asoslari. - Toshkent: Fan, 1986. - 224 b.
4. Imomov K. O‘zbek xalq prozasi va eposi. - Toshkent: Fan, 1981. - 312 b.
5. Imomov K. O‘zbek xalq prozasi va epik an’analari. - Toshkent: Fan, 1981. - 298 b.
6. Turdimov Sh. O‘zbek folklorining mifologik asoslari. - Toshkent: Mumtoz so‘z, 2011. - 256 b.
7. Karimov N. Milliy adabiyot va ma’naviyat masalalari. - Toshkent: Ma’naviyat, 2008. - 320 b.
8. Mirziyoyev Sh.M. Folklor san’ati - insoniyatning bolalik qo‘shig‘i. URL: <https://oz.sputniknews.uz/20190407/Shavkat-Mirziev-folklor-sanati-bu--insoniyatning-bolalik-shiidir-11164834.html> (murojaat sanasi: 13.06.2026).